

СТАНОВАЊЕ РОМА
У СРБИЈИ:
СТАЊЕ И ИЗАЗОВИ

ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

КЊИГА 107

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

SPECIAL EDITIONS

Book DCLXXXIV

DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

Book 107

COMMITTEE FOR THE STUDY OF THE LIFE AND CUSTOMS OF THE ROMA

ROMA HOUSING IN SERBIA: CURRENT SITUATION AND CHALLENGES

Accepted for publication at the 8th Session of the Department of Social Sciences, held on October 18, 2016, after being reviewed by Academicians *Tibor Várady* and *Vojislav Stanovčić*, Professors *Sreten Vujić*, *Vladan Đokić*, *Dragoljub B. Dorđević*, *Nađa Kurtović Folić*, *Vladimir Macura*, *Mirjana Roter-Blagojević*, and *Zlata Vuksanović-Macura*, PhD and *Božidar Jakšić*, PhD

Editors

Academician

TIBOR VÁRADY

ZLATA VUKSANOVIĆ-MACURA, PhD

BELGRADE 2017

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Књига DCLXXXIV

ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

Књига 107

ОДБОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЖИВОТА И ОБИЧАЈА РОМА

СТАНОВАЊЕ РОМА У СРБИЈИ: СТАЊЕ И ИЗАЗОВИ

Примљено на VIII скупу Одељења друштвених наука 18. октобра 2016. године на основу рецензија академика *Тибора Варадија* и *Војислава Становчића*, професора *Сретена Вујовића*, *Владана Токића*, *Драгољуба Б. Борђевића*, *Нађе Куртовић-Фолић*, *Владимира Маџуре* и *Мирјане Ротер-Благојевић*, др *Злате Вуксановић-Маџуре* и др *Божидара Јакишића*

Уредници

академик

ТИБОР ВАРАДИ

др ЗЛАТА ВУКСАНОВИЋ-МАЏУРА

БЕОГРАД 2017

Издаје
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнез Михаилова 35

Технички уредник
Мира Зебић

Лектор
Снежана Крстић-Букарица

Коректор
Весна Шубић

Тираж
300 примерака

Штампа
Colorgrafx
Београд, Драгана Јефтића бб

САДРЖАЈ

<i>Предговор</i> – Злата Вуксановић-Мацура.....	7
Миодраг Ференчак, <i>Самоградња и ромска кућа</i>	15
Miodrag Ferencak, <i>Self-Construction and Roma Houses</i>	41
Владимир Мацура, Јово Самарџић, <i>Ромски стан у бројевима: поређење опште и стамбене ситуације Рома у Београду на основу података из пописа 1991, 2002. и 2011.</i>	43
Vladimir Macura, Jovo Samardžić, <i>Roma Housing in Numbers: A Comparison of Overall and Roma's Housing Situation in Belgrade Based on Data from the 1991, 2002 and 2011 Censuses</i>	64
Злата Вуксановић-Мацура, <i>Социјално становање у Србији и Роми</i>	65
Zlata Vuksanović-Macura, <i>Social Housing in Serbia and Roma</i>	88
Јелена Јеринић, <i>Правни аспекти становања Рома у нелегално изграђеним или насељеним објектима</i>	89
Jelena Jerinić, <i>Legal Aspects of Housing of the Roma Living in Illegally Built or Inhabited Facilities</i>	110
Мина Петровић, <i>Стамбена искљученост Рома у централној и југоисточној Европи и Србији</i>	111
Mina Petrović, <i>Housing Exclusion of Roma in Central and Southeast Europe and Serbia</i>	129
Лазар Дивјак, <i>Покушаји пресељења становника новобеоградског ромског насеља „Газела“ 2004–2009: промашаји, сукоби, резултати и последице</i>	131
Lazar Divjak, <i>The Attempts to Relocate the Inhabitants of the Gazela Roma Settlement in New Belgrade between 2004 and 2009: Failures, Conflicts, Results and Consequences</i>	150

Милован Писари, <i>Роми у Београду за време Другог светског рата</i>	151
Milovan Pisarri, <i>The Roma in Belgrade During World War II</i>	167
Сретен Вујовић, <i>Становање Рома у социјалистичкој Србији</i>	169
Sreten Vujović, <i>The Housing of Roma in Socialist Serbia</i>	187
Бранислав Митровић, Јелена Митровић, <i>Анализа стамбених склопова ромске куће</i>	189
Branislav Mitrović, Jelena Mitrović, <i>An Analysis of the Housing Features of the Roma House</i>	199
Александра Мокрањац, <i>Истраживања и рефлексije академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда друге половине двадесетог века</i>	201
Aleksandra Mokranjac, <i>Research and Reflections of Academician Milan Lojanica on Belgrade's Poorest Housing Stock in the Second Half of the 20th Century</i>	228
Биљана Сикимић, <i>Традиционалне бајте и окућнице Рома у Подунављу</i>	229
Biljana Sikimić, <i>Traditional Roma Bajta and its Infield in the Danube Region</i>	252
Љиљана Ђукановић, Душан Игњатовић, <i>Енергетске карактеристике ромских кућа</i>	253
Ljiljana Đukanović, Dušan Ignjatović, <i>Energy Features of Roma Houses</i>	271

УДК 94(100)(497.11)''1941/1945''
341.485(=214.58)''1941/1945''

РОМИ У БЕОГРАДУ ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Милован Писари*

А п с т р а к т. – У периоду између 1933. и 1945. године, Роми и Синти су били жртве геноцидних мера на свим територијама под директном или индиректном контролом нацистичких власти. У неким земљама, као на пример у Независној Држави Хрватској или Румунији, локалне фашистичке власти су самоиницијативно спровеле геноцид. У другим, окупираним земљама, као на пример у Србији под немачком окупацијом, Роми су били жртве масовних стрељања и интернирања углавном током 1941. и 1942. године. Процењује се да је у раздобљу између 1941. и 1945. године убијено око 500.000 Рома и Синта. Ипак, страдање Рома и Синта, познато као Порајмос, остаје и дан данас недовољно истражено питање, у сваком погледу. Чланак жели, да барем делимично, изблиза прикаже догађаје у окупираном Београду током 1941. и 1942. године, кад је добар део ромске популације одведен на стрељање (мушкарци) или у логор на Сајмишту (жене и деца), са посебном пажњом на антиромско законодавство, на положај Рома у тадашњем Београду, као и на ситуацију у деловима града у којима су живели.

Кључне речи: Порајмос, Београд у Другом светском рату, Топовске шупе, Сајмиште, антиромизам

УВОД: ПОРАЈМОС У ЕВРОПИ

Управо као и у случају антисемитизма, у Европи је пре Другог светског рата постојала дуга традиција антиромизма, односно предрасуда и мржње према Ромима. Почевши од средњег века, Роми и Синти су у разним европским земљама били подвргнути сегрегацији, прогонима, па и покољима; у деветнаестом веку настају расне теорије које на њих гле-

* Центар за истраживање и едукацију о холокаусту, Београд, и-мејл: milovan.pisarri@gmail.com

дају као на нижу расу и које представљају темељ успостављања теорије по којој су Роми по својој природи криминалци. Посебне антиромске мере уведене су много пре доласка нациста на власт у разним европским земљама, као на пример у Шведској, Норвешкој, Швајцарској и Француској. У немачком граду Минхену је већ 1899. године основан посебан полицијски одсек, познат као „Сервис за информације о Циганима”, са задатком да региструје и врши надзор над Ромима. Наредних година, објављене су разне књиге и „научне” студије о расној инфериорности Рома, а уведене су нове антиромске мере.

Од средине тридесетих година, на основу већ постојећих закона из Вајмарове Немачке (1919–1933), који су, између осталог, предвиђали сталну полицијску контролу над Ромима и Синта, националсоцијалисти почињу са селекцијом Рома и Синта који треба да буду упућени у логоре у Дахауу, Дизелштрасеу, Сахзенхаузену, Марзахну и Венхаузену. Прве депортације су организоване у циљу удаљавања такозваних „непожељних елемената“ током Олимпијаде у Берлину 1936. године. Те исте године основан је Институт за истраживање расне хигијене и биологије становништва, чији најважнији задатак ће бити „научно“ доказати криминалну и асоцијалну природу ромске популације. На основу рада тог института, следеће године ће бити успостављен такозвани Уред за борбу против циганске опасности, док ће 1938. године Роми и Синти бити подељени у познате расне категорије које ће обухватити и јеврејску популацију. На тај начин, јасно је дефинисан положај Рома и Синта у немачком друштву, односно јасно су окарактерисани као инфериорна раса према којој је потребно применити одређене мере сегрегације и касније елиминације. Ускоро, наиме, почеће процес стерилизације ромских жена, док ће бити донесена и одлука о интернирању ромске популације.¹

Ратне околности, као и разлике у погледу приоритета и расне идеологије унутар националсоцијалистичког врха, биће узрок разних кретања у интензитету истребљивачке политике према Ромима. Због тога, на пример, Роми „чергари“ ће бити жртве масовних егзекуција на територији окупираног Совјетског Савеза већ 1941. године, док ће се прве ликвидације у логорима смрти догодити почетком 1942. године у Келну употребом гасног камиона (исте врсте која ће неколико месеци касније бити употребљена у Београду). На крају исте године, тачније 16. децембра 1942. године, Химлер ће донети одлуку о депортацији свих Рома и Синта у Аушвиц.

¹ О антиромизму и антиромским мерама пре Другог светског рата у Европи видети: Henriette Asséo, *Les Tsiganes. Une destinée européenne* (Paris: Gaillimard, 1994); Ian Hancock, *Land of Pain: Five Centuries of Gypsy Slavery and Persecution* (Buda: World Romani Union, 1986); Annamaria Masserini, *Storia dei nomadi. La persecuzione degli Zingari a XX secolo* (Padova: Edizioni GB, 1990).

У земљама које су као мање-више независне државе биле у савезништву са Немачком, Роми су такође били жртве геноцида. Најмасовнији случајеви били су у Румунији и Независној Држави Хрватској: у првом случају је 1942. године више од 25.000 Рома депортовано у Транснистрију, од којих ће велика већина умрети од глади и болести, док је у другом случају око 90% ромског становништва НДХ (око 28.000 људи) депортовано и убијено у логору Јасеновац између маја и августа 1942. године². Територије под немачком окупацијом су такође биле на удару сличних мера: нажалост, историографија је тек последњих година почела интензивније да се бави тим питањем. Самим тим, однос према Ромима и Синтима у Другом светском рату остаје и даље у одређеним земљама скоро непознат, или још недовољно јасан.³

Логична последица такве ситуације јесте да о укупном броју убијених у Порајмосу (Холокауст над Ромима и Синтима) не постоје тачни подаци. Процене се крећу од 220.000 до преко 500.000, али у неким случајевима говори се о преко милион мртвих.⁴

Упркос огромним размерама страдања ромске популације широм Европе, које се догодило као последица расне политике истребљења, нико од вођа и егзекутора није био никад прогоњен, ухапшен или осуђен. Чак током најпознатијег суђења нацистичким вођама у Нирнбергу, страдање Рома, иако споменуто у више наврата, није добило много пажње. Шездесетих година, током суђења Адолфу Ајхману, оптужба за депортацију Рома у логоре смрти је била чак избрисана. Услед потпуног недостатка интереса за геноцид над Ромима, многи који су на неки начин сносили одређену одговорност преживели су без већих проблема пад нацизма и настанак новог демократског поретка у Немачкој и другим европским земљама. Најбољи (и најболнији, могло би се рећи) примери су доктор Роберт Ритер и његова асистенткиња Ева Јустин, који су тридесетих година били главни носиоци расне антиромске политике и који су после рата несметано наставили да раде свој лекарски посао. Против њих, као и против многих других нацистичких (и колаборационистичких) злочинаца, једноставно није било „довољно доказа“.

² О Независној Држави Хрватској видети: Danijel Vojak, Bibijana Papo i Alen Tahiri, *Stradanje Roma u Nezavisnoj Drzavi Hrvatskoj (1941–1945)* (Zagreb: Institut Ivo Pilar i Romsko nacionalno vijeće, 2016); о Румунији: Jean Ancel, *The History of the Holocaust in Romania* (Lincoln: University of Nebraska Press, 2012).

³ Октобра 2015. године је Међународна алијанса за сећање на Холокауст (International Holocaust Remembrance Alliance, скраћено IHRA), објавила детаљну библиографију о публикацијама о Порајмосу: Ilse About i Anna Abakunova, *Part 1: Annotations to the Bibliography on the Genocide and Persecution of Roma and Sinti*, and *Part 2: Bibliography on the Genocide and Persecution of Roma and Sinti* (Berlin: IHRA, 2015).

⁴ Milovan Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta* (Beograd: Forum za primenjenu istoriju, 2014), 33. У даљем тексту (Pisari, *Stradanje Roma*).

СТРАДАЊЕ РОМА У БЕОГРАДУ

У Србији, односно на територијама под немачком окупацијом и квислиншком администрацијом, страдање Рома је имало свој јасан ток. Иако то питање остаје и даље недовољно истражено, историографија је ипак успела да понуди једну оквирну слику тог периода, нарочито кад је град Београд у питању.⁵ Управо из тог разлога, у овом чланку ће бити у центру пажње прилике у тадашњем Београду између 1941. и 1942. године.

У тренутку избијања рата и немачке инвазије (6. априла 1941. године), Београд је био град пун контрадикција и екстрема: био је главни град Краљевине Југославије и у њему су се налазили највиши органи државе, али истовремено је сиромаштво достигало огромне размере, нарочито након Првог светског рата и доласка великог броја људи који су остали без ичега у свом завичају, или су долазили у потрази за бољим животом. Београд је био град у којем су расла нова архитектонска решења, али и где су се бараке и учерице налазиле у центру града; био је град са европским амбицијама у којем је боравио немали број странаца (углавном дипломата), а где су одређене категорије становништва (међу којима и Роми), живеле потпуно на маргини.⁶ Поред оних који су били стално настањени у Београду, многи су били придошлице из разних места у Србији. Њихово кретање ка главном граду углавном је проузроковано Првим светским ратом и јако сиромашним стањем које су рат и окупација оставили за собом у целој земљи. Роми су у том смислу одлазили у Београд као и многи други становници Србије у нади да ће у главном граду наћи боље услове за живот. Међутим, велики број дошљака и немогућност да град апсорбује све њих, резултирало је природним стварањем великих насеља у којима су људи живели у најсиромашнијим условима. У том смислу, Роми се нису разликовали од многих других становника Београда који су се свакодневно борили за преживљавање.⁷ Роми „староседеоци“, већ од периода пре Првог светског рата, започели су процес самоорганизовања кроз рад удружења, задруга, па чак и своје скупштине. Средином тридесетих година почеле су да излазе и ромске новине „Романо Лил“, док је 1939. године, уочи рата основан „Београдски Ромски клуб“.⁸

⁵ Ibid.

⁶ Видети: Zlata Vuksanović-Macura, *Život na ivici. Stanovanje sirotinje u Beogradu 1919–1941* (Beograd: Orion art, 2012). У даљем тексту (Vuksanović-Macura, *Život na ivici*).

⁷ О Ромима у Београду видети: Dragoljub Acković, *Romi u Beogradu. Istorija, kultura i tradicija Roma u Beogradu od naseljavanja do kraja XX veka* (Beograd: Rominterpress, 2009). У даљем тексту (Acković, *Romi u Beogradu*).

⁸ Ibid. 197–216.

С друге стране, неколико година пред сам почетак рата општина града Београда је започела низ великих радова који је требало да значајно промене изглед главног града и који су погодили између осталог и ромско становништво. Најзначајнији су били пројекти везани за рушење делова града као Јагаган мала и Пиштољ мала.⁹

Процес је заустављен бомбардовањем априла месеца 1941. године и уласком немачких трупа. Добар део града је био у рушевинама. Нарочито у центру, многе зграде су страдале под силом немачких бомби, док је око 2.500 грађана изгубило живот. Штета је била огромна: поред људских и материјалних губитака, потпуно је нестала политичка власт.

Ипак, већ неколико дана по уласку немачких трупа у Београд, административна структура општине и Управе града Београда нашла се скоро у целини на свом месту. Долазак окупатора је значио промену наредбодаваца, док су чиновници, службеници, полицајци, ватрогасци и други остали на свом радном задатку (осим оних који су били мобилисани и који су се нашли у ратном заробљеништву). Управо ти људи ће наставити да своју функцију обављају током окупације, примењујући нове законе и наредбе, како оне које су се односиле на опште регулисање живота, тако и оне које ће ускоро бити уведене против Јевреја и Рома.

На челу тих институција су се налазили људи који су и пре рата били познати германофили или у које су Немци имали поверење. Већ 21. априла, као изванредни комесар града Београда је од стране немачке војске постављен Драги Јовановић, док га је Милан Аћимовић 9. маја званично именовано за управника и председника општине града Београда.¹⁰ У том периоду службеници који су се раније склонили од бомбардовања или који су се удаљили од својих радних места, видевши да је опасност прошла, враћали су се у службу.

Јовановић и Аћимовић су истовремено тражили и често добијали од немачких власти да пусте оне који су се нашли у заробљеништву, нарочито оне који су били неопходни за функционисање општине и управе. Сам Јовановић ће, током саслушања пред југословенским властима 1945. године, потврдити да је задржао стару организацију Управе града Београда, београдске полиције и општине, а с тим и стари чиновнички апарат.¹¹ „Особље по квартовима углавном је остало исто, као и пре рата, јер су се скоро сви људи вратили на своје дужности“, писало је у већ покренутим квислиншким новинама *Ново време* средином маја 1941.

⁹ Vuksanović-Macura, *Život na ivici*, 244–248.

¹⁰ Ačković, *Romi u Beogradu*, 338.

¹¹ Историјски архив Београда (у даљем тексту: ИАБ), к. 595–11 „Драги Јовановић“, документи и саслушање Драгог Јовановића, стр. 5–6.

године.¹² Административна подела града је била делимично измењена: већ је 18. маја објављен детаљан опис полицијских комесаријата и квартова,¹³ и наглашена је обавеза да се сарађује са локалним немачким властима. На исти начин, и сви одсеци општине, а нарочито они који су били најпотребнији у бомбардованом граду, убрзо су били поново у потпуно функционалном стању. Као пример може да послужи ефикасна реконструкција ватрогасне службе: већ је 14. априла вршилац дужности председника града Београда наредио поновно активирање ватрогасне службе у граду. Сутрадан, новопостављени руководиоца започео је са чишћењем и сређивањем седишта београдских ватрогасаца (Пожарна команда код Ташмајдана), окупљањем ватрогасаца и добровољаца, као и са обновом возног парка. Након неколико дана, зграда је била у функцији, сва возила су била на располагању, док се у служби нашло педесет ватрогасаца и петнаест добровољаца.¹⁴

Окупаторске и квислиншке власти су 18. маја извршиле попис становништва. По резултатима, у Београду је у том тренутку живело 253.729 становника; ипак, очекивало се да ће на крају „ванредних околности“, град бројати око 300.000 људи.¹⁵ Иако се друштвена структура сигурно није променила, може се са сигурношћу претпоставити да је стање становништва било прилично тешко нарочито у првом периоду након бомбардовања. Потешкоће у саобраћају и везама са унутрашњошћу вероватно су јако негативно утицале на количину и квалитет прехрамбених производа у граду, управо као и присуство јаким немачких снага и обавеза да се првенствено задовоље њихове потребе.

Колико је Рома било у том тренутку, тешко је утврдити, али се ипак зна да су и даље живели у истим деловима града и да се нису удаљили. Највероватније нико није знао за антиромске мере које ће окупатор донети у Србију и које су већ биле на снази другде у Европи. Ипак, у тренутку објављивања резултата пописа, већ су уведене антијеврејске мере а ускоро ће и прве антиромске. Први писани траг о расној дискриминацији Рома датира 20. маја 1941. године. У Уредби о штампи у Србији, немачки војни заповедник (врх немачког окупационог система у Србији) наређује да дозволу за обављање уредничког позива сме да добије особа која, између осталог, „није Јеврејин или Цига-

¹² „Квартови Управе града Београда уведени су одмах практично у живот“, *Ново време*, 19. мај 1941, 4.

¹³ „Успостављање и организовање подручија Управе града Београда“, *Ново време*, 18. мај 1941, 5.

¹⁴ ИАБ, Општина града Београда (у даљем тексту: ОГБ), к. 216, Извештај о нађеном стању у згради Пожарне команде у Београду, на дан 15, априла 1941. г. до 24. априла 1941. г.

¹⁵ „Београд има сада 253.729 становника, према најновијем попису Београдске општине“, *Ново време*, 25. мај 1941, 5.

нин или ако није ожењен Јеврејком или Циганком¹⁶. Два дана касније, нове три уредбе су регулисале рад у уметничком и издавачком пољу: Уредба о вођењу позоришта, Уредба о раду биоскопа и изнајмљивању филмова, и Уредба о кабаретима и вариететима. Све уредбе су садржавале сличну формулацију којом се забрањивао рад Јеврејима и Ромима, као и особама у браку са Јеврејима или Ромима.¹⁷

Биле су то прве наредбе у којима се обратила на „Цигане“ иста пажња као и на Јевреје. Већ неколико дана касније, тачније 30. маја, војни заповедник је објавио Наредбу која се односи на Јевреје и Цигане, којом је дефинитивно регулисан њихов статус унутар Србије. Наредба се састоји од 22 члана; првих 17 чланова се односе експлицитно на Јевреје (регистрација, обавеза принудног рада, обавезна жута трака на левој руци, забрана коришћења јавног превоза, посећивања ресторана, позоришта, биоскопа и слично итд.). Следећа три члана се односе на Роме:

„П Цигани

18. Цигани се изједначавају са Јеврејима. За њих важе одговарајуће одредбе ове Наредбе.
19. Циганом се сматра оно лице које води порекло од најмање три циганска претка. Са циганима се изједначавају и цигански мелези који воде порекло од једнога или два циганска претка и који су ожењени циганком или ступе у брак са циганком.
20. За обележавање цигана носе се траке које морају исто тако бити жуте и носити натпис „Циганин“. Цигани се на основу пријаве убележавају у циганске листе.¹⁸

На крају, српске власти су сматране одговорним „за извршење наређења садржаних у овој Наредби“.¹⁹

Као што је већ био случај са Јеврејима месец дана раније, градска власт је одмах приступила проверавању стања у својим редовима. Драги Јовановић је 10. јуна наредио свим одељењима општине града Београда да провере има ли „Цигана“ запослених и да одговор пошаљу у року од двадесет четири сата надлежним органима Управе града Београда²⁰. Истог дана су извршене провере: шеф Административног одељења известио је да „овај отсек нема ни једног службеника-цу циганског порекла“, док је шеф Управног одељења забележио да „у архиви Управног одељења

¹⁶ „Нове наредбе и уредбе“, *Ново време*, 24. мај 1941, 6.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ „Наредба која се односи на Јевреје и Цигане“, *Ново време*, 2. јун 1941, 2.

¹⁹ Ibid.

²⁰ ИАБ, ОГБ, к. 211, бр. 4546, Градско поглаварство Београд, Управно одељење, 10. јун 1941. године.

не налази се ниједан службеник јеврејског или циганског порекла²¹.²¹ На исти или сличан начин ће одговорити и шефови других одељења.²²

Обавезна регистрација спроведена 26. јуна показала је да од 3.044 пријављених Рома, 2.080 су били старији од 14 година, а 964 млађи. Укупно је регистрован 1.081 мушкарац, од којих је било 326 земљорадника и радника, 261 музикант, 71 занатлија, 407 са разним занимањима и 16 без занимања.²³ Може се претпоставити да регистрација није осликавала право стање ромске популације у Београду, односно да је њихов број био далеко већи, али да се многи нису пријавили или су се као и раније изјаснили као Срби. Ипак, не постоје други подаци, па самим тим те бројке морају да послуже као основа за даља разматрања. Паралелно са регистрацијом, Роми (и Јевреји) су морали да доставе пријаве о имовини. Правни одсек општине града Београда је у том смислу направио „Списак Јевреја и супружника Јевреја који су према наредби Војног заповедника у Србији од 30. маја 1941. године поднели општини града Београда пријаве о имовини“. Роми у наслову се не помињу: чињеница да их ипак на списку има око 150 (од укупно 3.474 имена, плус двадесетак који су касније уврштени)²⁴ сугерише да је пажња окупатора (и квислинга) била уперена на Јевреје а у мањој мери на Роме, између осталог због сиромашног економског стања Рома и, дакле, због немогућности да се њихова имовина искористи или једноставно украде.

Антиромске и антијеврејске мере су донете и у јуну месецу, овај пут директно и од стране српских власти. Савез музичара за Србију (у оквиру Југораса, јединог дозвољеног „синдиката“ под строгом контролом квислиншких власти) је 19. јуна обавестио музичаре Јевреје и Роме (Цигане, у одредби) да је „њихово музичко пословање у супротности са постојећим прописима, па им се стога неће моћи дозволити рад и зато је безпредметно да се обраћају савезу“.²⁵ Изненада, шеф Управног штаба војног заповедника у Србији, СС-Бригаденфирер Харалд Турнер објавио је 11. јула наредбу којом се поново дефинисао положај Рома:

²¹ ИАБ; ОГБ, к. 212, бр. 344362, Градско поглаварство Београд, Административно одељење, 10. јун 1941. године; и Градско поглаварство Београд, Управно одељење, 10. јун 1941. године.

²² ИАБ, ОГБ, к. 212, бр. 45-46/41, Правни одсек, 11. јуна 1941. године; и бр. 4546/41, Персонални одсек 10. јуна 1941. год.; итд.

²³ Документ објављен у: Асковић, *Romi u Beogradu*, 253.

²⁴ На значај тог списка обратила је посебну пажњу: Jovanka Veselinović, „Spisak Jevreja i supružnika Jevreja koji su prema naredbi Vojnog zapovednika u Srbiji od 30. maja 1941. godine podneli opštini grada prijave o imovini“, *Zbornik. Studije, arhivska i metoarska grada o istoriji Jevreja u Beogradu* 6 (1992): 372–406. У том чланку објављен је и интегрални списак.

²⁵ „Из Југораса – Музичари Јевреји и Цигани“, *Ново време*, 19. јун 1941, 3.

„Војни заповедник у Србији, актом својим Дневни бр. 2051-2142/41 од 11. јула т.г. доставио је следеће:

Ради уклањања извесних оштрина, које су настале у спровођењу моје Уредбе у погледу Јевреја и Цигана од 30.V.1941, Лист уредаба, стр. 84, наређујем:

Са српским држављанима циганског порекла, који се баве поштенним послом, који воде уредан живот и чији су претци настањени барем од године 1850 – што треба доказати – неће се, за сада, поступати према §§ 18 до 20 горе споменуте Уредбе. Доказ о настањености треба поднети надлежном претседнику општине, који ће га потврдити.“²⁶

Разлог те наредбе још није потпуно јасан: ипак, једно објашњење може бити одлука немачких власти да питање Рома одложе за касније а да се у том тренутку баве „хитнијим“ питањима као што су били партизански устанак, сегрегација и експлоатација јеврејске заједнице, успостављање пуне контроле над привредним ресурсима Србије и региона. Разлика која се у наредби прави између „стално настањених“ и других Рома неће бити увек поштована, нарочито у периоду масовних хапшења и стрељања крајем октобра 1941. године.

Након наредбе од 30. маја Роми су остали, управо као и Јевреји, без личних легитимација. Управа града Београда је 3. јуна наредила да сви становници Београда оба пола и „аријевског порекла“ старији од шеснаест година морају имати личну карту,²⁷ а нешто мање од два месеца касније, тачно 27. јула, издат је правилник о издавању личних легитимација у којем је наглашено да „Јеврејима и Циганима не смеју се издавати личне карте“.²⁸

У циљу одржавања реда, општина града Београда је, вероватно по наређењу немачких власти, у истом периоду практично поделила територију града на два дела не дозвољавајући више онима којима су живели у предграђу да се слободно крећу по ужем граду без одговарајућих дозвола. Одредба се није односила само на најудаљеније квартове, него и на оне у којима су живели многи Роми, као Чубура и Пашино брдо.²⁹ Иако је одредба вероватно погодила многе грађане, може се са сигурношћу тврдити да су управо Роми били највеће жртве те одлуке, будући да без личних карата нису никако могли да добију додатне дозволе потребне за улазак у други део града.

²⁶ Аскковић, *Romi u Beogradu*, 244.

²⁷ ИАБ, ОГБ, к. 2, бр. 406, Општина града Београда, Административно одељење, 3. јуна 1941. године.

²⁸ ИАБ, Управа града Београда (у даљем тексту: УГБ), к. 162/1. Правилник о издавању личних карата, 27. јула 1941,

²⁹ ИАБ, ОГБ, к. 211, бр. 5631.

Узимајући у обзир све поменуте одлуке, јасно произлази да су тог јуна 1941. године Роми били избачени из својих послова, да им је строго забрањено посећивање јавних места, да су морали да се крећу обележени жутом траком, да нису могли да излазе из делова града у којима су живели и да вероватно нису могли нигде да се лече (у наредби од 30. маја Јеврејима се забрањује лечење у болницама и наређује се успостављање своје „јеврејске“ болнице, али у случају Рома се не помиње никакво оснивање „ромске“ болнице). Њихов живот се у том кратком периоду драстично променио, а њихове већ сиромашне куће су остале највероватније и без основних средстава за преживљавање.

Драстичне промене које су наступале нарочито након наредбе од 30. маја, наговориле су многе Роме да пронађу спас свим расположивим средствима. Локалне власти регистровале су следеће:

„После извршеног пописа већи број румунских Цигана тражио је да се избрише из регистра на основу потврде које су добили од олд. Румунског конзулата, а у којима се тврди да су они румунске народности и да их као такве треба брисати. Ово питање решено је тако што су од пријављених затражени докази које треба да им изда надлежна општина о народности и пореклу.“³⁰

Такође, у том духу треба тумачити писмо које је већ 5. јуна група од двадесет шест Рома „староседелаца“ упутила Драгом Јовановићу:

„Господину Управнику Града Београда

Трећега овог месеца у листу „Ново Време“ објављена је наредба о Јеврејима и Циганима. По тој наредби Цигани су изједначени скоро у свему са Јеврејима. Ово изједначавање нас Цигана са Јеврејима очигледно је неосновано, а нарочито у погледу нас београдских и уопште градских Цигана у Србији. Фамилије оних Цигана по градовима Србије насељене су ту често пута по више и од сто година, тако да смо ми скоро увек сматрани не као дошљаци већ као староседеоци. Скоро 90% наших по градовима насељених фамилија од давнина је српско-православне вере и скоро увек смо као грађани имали иста права и исте дужности као и остали грађани, а наше национално осећање, код Цигана домородаца, било је искључиво српско. Ноторно је, да смо баш ми Цигани, према својој земљи били увек најлојалнији грађани. Служили смо војску, плаћали порезе и удовољавали и свима осталим обавезама према држави као и сви Срби. Поштеним и мирним радом највећи број нас, градских Цигана створили су себи скромно домаћинство и основали породични живот. Велики број нас Цигана обучено је у разним занати-

³⁰ Документ објављен у: Acković, *Romi u Beogradu*, 253.

ма, по унутрашњости нарочито, а највећи број нас је искључиво музиканата. Тим својим занатима ми смо часно и поштено зарађивали хлеб себи и својим породицама. Са свега изложеног и стога што у расно-биолошком погледу ни у једној земљи – сем сада у Хрватској – Цигани нису издвајани од аријеваца, ми Вас, господине Управниче, у име Цигана Срба – посебно у име Цигана-Срба београдских домороца, најучтививије молимо за дејство:

- 1) да се наредба од 3. јуна о.г., којом се изједначајемо са Јеврејима, измени;
- 2) да се Циганима музикантима дозволи рад по обичним кафанама, како би могли поштено, својим занатом, зарадити хлеб себи и својим породицама с тим да ћемо се најстрожије придржавати наредби које нам забрањују рад на радиу, у позориштима, вариететима, баровима и биоскопима.

Најзад напомињемо: да у Београду има велики број Цигана дошљака, који се баве прошњом, крађама и сличним радњама. Ти Цигани са нама домороцима, ни у верском ни у националном нити у ма ком другом погледу немају никакве везе те молимо, да се они из Београда протерају како због њих не бисмо трпели и ми исправни грађани. До сада је било увек да су власти из наших редова одређивале старешину београдских Цигана. Ово је било опште корисно па молимо г. Управника да и сада одреди једнога старешину, који ће властима пружати сва обавештења и помагати их у управи Циганима у Београду а слободни смо да са своје стране у том циљу предложимо свога најугледнијег човека, г. Здравка Милосављевића, музичара оvd. ул. Бањалучка 4.

У нади да ће господин Управник уважити ову нашу молбу, остајемо с особитим поштовањем:

5-VI-1941. год.

У Београду

[следе потписи 26 људи]³¹

Октобар месец 1941. године био је кобан за Роме који су живели у Београду. У том периоду, масовне репресалије уведене од стране немачког окупатора као одмазду због губитака претрпљених у борби са припадницима покрета отпора, погађале су у Београду првенствено комунисте таоце у логору на Бањици, као и мушке Јевреје из Београда и Баната који су били интернирани у више наврата у логору Топовске шупе на Аутокоманди. Роми још нису били на мети окупатора и квислинга. До краја месеца ће бити сведоци дешавања у логору као посматрачи, будући да се логор

³¹ Документ објављен у: Асковић, *Romi u Beogradu*, 252–254. Постоји и верзија на немачком језику: ИАБ, ОГБ, к. 590 "An Herr Polizeipräsident der Stadt Belgrad".

налазио управо у једном делу града где су многи Роми живели. До тада, вероватно нико није слутио да ће и они бити ускоро интернирани у том логору и да ће бити сви одведени на стрељање. Општина града Београда је у међувремену наставила свој рад. Наиме, 20. октобра председник општине је одлучио да се „за потребе београдског грађанства одмах приступи сечи дрвета на Адама реке Саве и Дунава поред Београда, као што су: Циганлија, Хуја, Занога и друге“. У тој одлуци, важно је приметити да је дрво првенствено намењено одређеним категоријама грађанства, а то јесте породицама ратних заробљеника, државним и градским службеницима са месечним приходима до 2.000 динара, и сиромашним грађанима са месечним приходима до 1.500 динара.³² Услед мера сегрегација које су погодиле ромско становништво, претпоставља се да су из категорије „сиромашних грађана“ искључени сви Роми, који дакле нису вероватно имали могућност да дрво за огрев купе по повољној цени као и сви други сиромашни Београђани; с друге стране, управо та одлука је важна јер ће је српски полицајци и жандарми користити као изговор приликом купљења ромских мушкараца из Београда и околних села између 27. и 31. октобра.³³

Акције хапшења мушких Рома биле су наређене од стране немачког окупатора и детаљно испланиране и изведене са српским квислиншким властима. Обично, немачке снаге би блокирале један кварт док је српска полиција и жандармерија из сваке куће извлачила мушкарце. Акције су се одвијале рано ујутру, око четири, и обухватале су све делове града у којем су Роми живели, као и околна села: Јатаган мала, Маринкова бара, Пашино брдо, Чубура, Звездара, Чукарица, Жарково, Бањица, Миријево, Вишњица, Болеч.

У року од четири дана, ухапшено је више од хиљаду ромских мушкараца. Сви су интернирани у логор Топовске шупе и неколико дана касније стрељани у Јабуци³⁴.

Ромске жене су одједанпут остале без својих мушкараца, мужева, очева, синова. Остале су саме са децом, у јако сиромашним условима и без могућности да нешто раде због поменуте сегрегације. Како су живе- ле, тешко је замислити: ипак, и њих ће ускоро задесити слична судбина.

Наиме, 10. и 11. децембра 1941. године и Ромкиње са децом су интерниране, овај пут у логор на Сајмишту, заједно са Јеврејкама и њиховом децом. Њихово хапшење се није много разликовало од хапшења мушкараца. Немачке снаге су блокирале квартове где су живе- ле, док су српски полицајци и жандарми извлачили из кућа и својим камионима пребацили прво у локалне жандармеријске станице и после на Сајмиште:

³² ИАБ, ОГБ, к. 214, Градско поглаварство Београд, Правно одељење, с.р. 19743, 25. октобра 1941.

³³ Архив Југославије (у даљем тексту: АЈ), 110-273-124 и 141.

³⁴ Pisari, *Stradanje Roma*, 94–102.

„Одведени смо из нашег стана у Јаше Игњатовића 58а ја, мој брат Љубомир Матић, стар 16 год. и моје сестре: Катица, стара 7 год., Оливера, стара 4 год., сви рођени у Београду вере православне, народ. српске, и наша стара мајка Милева Стојановић, дом. Стара 58 год. Наше одвођење извршили су три агента и два жандарма, од којих се један звао Бора, поднаредник, командир станице Маринкова Бара, а други се звао Никола Гвоздешевевић. Имена агената не знам нити се сећам њиховог лика. Из стана су нас одвели у школу Бранислава Нушића где смо остали један сат, а затим су нас каминима отерали у логор на Сајмишту.“³⁵

У два дана интернирано је око 600 особа. Услови у логору су били веома тешки, због чега ће многи и умрети. Ипак, позивајући се на наредбу војног заповедника 11. јула, већина њих ће бити пуштена, док ће један број (непознати, за сада) бити убијен следећег пролећа.³⁶

У неким случајевима, повратак кући није значио спас. Услед застрашујућег искуства у логору, тешке зиме и чињенице да су се често враћали у празне, хладне и неретко опљачкане домове, неки од њих су умрли. Радило се најчешће о деци или старим особама: седмогодишњак Милутин Митровић и његова некрштена сестра³⁷, петогодишња Радмила Ђорђевић,³⁸ и Даница Стојановић, која је имала тек осам месеци,³⁹ само су неки од њих.

ЖИВОТ ПОСЛЕ ЛОГОРА

Трагови у архивским документима нам такође сугеришу да се, барем у одређеном крају града, развила још једна врста пљачкања ромских кућа која је додатно погоршала њихов положај по повратку из логора, а то јесте одношење грађевинског материјала од стране локалних моћника и профитера ради продаје на београдском тржишту, будући да је управо у том периоду потражња тог материјала – највише због поправке зграда порушених или оштећених у априлском бомбардовању, била очигледно велика, а понуда мала. Наиме, по подацима општине града Београда, до почетка септембра од 1.707 делимично порушених зграда, поправљено је тек 400 (745 зграда је било потпуно порушено током бомбардовања)⁴⁰.

³⁵ АЈ, 110-273-119.

³⁶ Pisari, *Stradanje Roma*, 112–121.

³⁷ АЈ, 110-273-277.

³⁸ АЈ, 110-273-325.

³⁹ АЈ, 110-273-639.

⁴⁰ ИАБ, ОГБ, к. 213, „Одговор на упитни лист бр. 8“.

Кључно у том смислу је сведочење Митре Тодоровић, која је 1941. године имала 66 година и живела у Маринковој бари:

„У 1941. год. за време окупације отеран ми је син Чедомир Тодоровић као Циганин од Немаца и до данас за њега не знам ништа. Специјална полиција у зору је упала у нашу кућу и ухапсила га, затим га одвели у непознатом правцу. Одмах после хапшења мога сина мени се обратио Антун Брош, са станом у Јаше Игњатовића ул. број 70 и сада станује у овој улици, и Раде Аћимовић, кафенција из Београда са станом у ул. Јаше Игњатовића број 84. Овај Антун Брош имао је брата у немачкој униформи као команданта логора ауто команде по имену га не знам али презимена је БРОШ, који је рођени брат Антуна Броша. Њих двојица Антун Брош и Раде Аћимовић дошли су тада код мене кући и рекли ми: „Ти мораш ићи у логор, и ако кућу ми не узмемо, узеће ти Немци“, извадили су ми 5.000 динара и дали ми од којих ми је 1.000 динара узео Антун. После овога ја сам лутала којекуда, а доцније сам отишла у Ресник. Раде Аћимовић и Антун Брош одмах после узимања од мене куће исту су порушили и материјал распродали, те су узели за материјал најмање око 400.000 динара, јер је кућа била од цигле зидана а величине 6/4, а поред ње су биле зидане споредне просторије. Када су ми дали ових 5.000 дин. и кућу ми одузели није било у соби никога, јер нису дали да нико уђе. Била је само присутна Антунова жена име јој не знам [...].“⁴¹

Чињеница да је поменути Антун Брош био брат команданта логора на Аутокоманди, вероватно је била пресудна за његово слободно кретање односно за коришћење новонастале ситуације. Начин на који је догађај описан, а нарочито велики профит који је продаја грађевинског материјала омогућила (бројке у сведочењу не морају бити тачне, важно је приметити да је очигледно добит била велика), сугеришу да су вероватно Брош и Аћимовић, или можда други, исту акцију „купопродаје“, рушења и продаје материјала извели у више наврата. Такво профитирање је било свакако приватна ствар, у смислу да се десила на локалном нивоу и да се не може квалификовати као систематска пљачка ромске имовине, али је свакако била омогућена антиромским законодавством, а нарочито геноцидним мерама које су у том периоду примењиване од стране немачких и квислиншких власти и које су дозволиле и нормализовале све могуће антиромске испаде.

Интересантан је у том смислу чланак објављен 31. октобра 1941. године у колаборационистичким новинама „Ново време“, дакле свега

⁴¹ АЈ, 110-273-580.

неколико дана након описаног догађаја, под насловом „Грађевински материјал са порушених зграда у Београду продан је за 50.000.000 динара“. У чланку се описује нова привредна делатност настала најчешће као нужност за задовољавање основних потреба за преживљавање. Наиме, власници порушених или оштећених кућа су продавали материјал (цигле обично) из тих зграда на тржишту грађевинског материјала, који је био неопходан за поправку многих зграда. Купци су били предузимачи односно власници фирми које су порушене или оштећене зграде рушили и издвајали материјал који се могао поново искористити. Зараде, наводи се у чланку, биле су различите али су ипак сви били „задовољни“, док су цене свих материјала биле прихватљиве за већину становништва. Поред продаваца, купаца, препродаваца и инвеститора у том послу је учествовало и око 4.000 радника: све говори да је та нова привредна делатност била прилично значајна у том тренутку.⁴²

ЗАКЉУЧАК

Општина и Управа града Београда су јасно подржавале такву купо-продају грађевинског материјала описану у „Новом времену“, јер је и то било саставни део реконструкције и напредовања града. Поред наставка пројеката започетих пре рата и (привремено) прекинутих бомбардовањем и доласком немачких снага, за 1942. годину планирани су велики радови у целом граду: како се види из тадашњих новина, планирана је реконструкција трга Славија, рушење хотела „Македонија“, преуређивање Теразија, регулација тока Топчидерске реке, изградње нових болничких зграда као на пример гинеколошко-акушерске болнице, уређење доњег дела Калемегданске тврђаве, коначна асанација Баре Венеције и много друго.⁴³

Остаје отворено питање како су Роми (односно углавном Ромкиње са децом) који су преживели те страшне јесени и зиме 1941. и 1942. године наставили да живе и у којим условима, и да ли се нешто променило у деловима града у којима су живели. Ипак, ако се пореде мапе Београда 1941. године и мапе садашњег Београда, може се приметити да у неким деловима града као на пример у Маринковој бари, скоро се ништа није променило. Улице имају исте називе, куће су јако лошег квалитета, Роми и даље живе у најтежим условима.

⁴² „Грађевински материјал са порушених зграда у Београду продан је за 50.000.000 динара“, *Ново време*, 31. октобра 1941, 3.

⁴³ Видети на пример: *Ново време*, 6. августа 1942. године и 1. новембра 1942. године.

ЛИТЕРАТУРА

- About, Ilse and Anna Abakunova. *Part 1: Annotations to the Bibliography on the Genocide and Persecution of Roma and Sinti and Part 2: Bibliography on the Genocide and Persecution of Roma and Sinti*. Berlin: IHRA, 2015.
- Ancel, Jean. *The History of the Holocaust in Romania*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2012.
- Asséo, Henriette. *Les Tsiganes. Une destinée européenne*. Paris: Gaillimard, 1994.
- Acković, Dragoljub. *Romi u Beogradu. Istorija, kultura i tradicija Roma u Beogradu od naseljavanja do kraja XX veka*. Beograd: Rominterpress, 2009.
- „Београд има сада 253.729 становника, према најновијем попису Београдске општине“. *Ново време*, 25. мај 1941, 5.
- Veselinović, Jovanka. „Spisak Jevreja i supružnika Jevreja koji su prema naredbi Vojnog zapovednika u Srbiji od 30. maja 1941. godine podneli opštini grada prijave o imovini“. *Zbornik. Studije, arhivska i memoarska građa o istoriji Jevreja u Beogradu* 6 (1992): 372–406.
- Vojak, Danijel, Bibijana Papo i Alen Tahiri. *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1941–1945)*. Zagreb: Institut Ivo Pilar i Romsko nacionalno vijeće, 2016.
- Vuksanović-Macura, Zlata. *Život na ivici. Stanovanje sirotinje u Beogradu 1919–1941*. Beograd: Orion art, 2012.
- „Грађевински материјал са порушених зграда у Београду продан је за 50.000.000 динара“. *Ново време*, 31. октобра 1941, 3.
- „Из Југораса – Музичари Јевреји и Цигани“. *Ново време*, 19. јун 1941, 3.
- „Квартови Управе града Београда уведени су одмах практично у живот“. *Ново време*, 19. мај 1941, 4.
- Masserini, Annamaria. *Storia dei nomadi. La persecuzione degli Zingari nel XX secolo*. Padova: Edizioni GB, 1990.
- „Наредба која се односи на Јевреје и Цигане“. *Ново време*, 2. јун 1941, 2.
- „Нове наредбе и уредбе“. *Ново време*, 24. мај 1941, 6.
- Pisari, Milovan. *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta*. Beograd: Forum za primenjenu istoriju, 2014.
- „Успостављање и организовање подручија Управе града Београда“. *Ново време*, 18. мај 1941, 5.
- Hancock, Ian. *Land of Pain: Five Centuries of Gypsy Slavery and Persecution*. Buda: World Romani Union, 1986.

Milovan Pisarri

THE ROMA IN BELGRADE DURING WORLD WAR II

S u m m a r y

Between 1933 and 1945, Roma and Sinti were the victims of genocide in all territories under Nazi control or influence. In some Nazi-allied countries, such as the Independent State of Croatia or Romania, local fascist governments carried out self-motivated annihilation of the Roma population. In Serbia under German occupation, Roma were victims of mass shootings or deportations, mostly in 1941 and 1942. It has been estimated that about 500,000 Roma and Sinti were killed between 1941 and 1945. Nevertheless, the suffering of Roma and Sinti, known as the Porajmos (genocide against the Roma and Sinti) still remains insufficiently explored in any sense. This article seeks to show in greater detail what happened in occupied Belgrade in 1941 and 1942, when many Roma males were shot, while women and children were interned in the Sajmište concentration camp. Particular attention is dedicated to the anti-Roma legislation, the position of Roma in occupied Belgrade, and the situation in those parts of the city where they lived.

Key words: Porajmos, Belgrade in World War II, Topovske šupe, Sajmište, antiromanyism